



Владислав Дятлов
(науковий співробітник

Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ)

ДОЛЯ ЛЕГЕНДИ ПРО ЗАСНУВАННЯ УСПЕНСЬКОГО БАХЧИСАРАЙСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ТА ПАЛОМНИЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

У контексті вивчення Богородичних храмів та монастирів як регіональних духовних центрів України автор відстежує посилання в сучасній науковій та паломницькій літературі (1993–2014) на середньовічні текстові версії легенди про заснування Успенського монастиря в Бахчисарай. Порівняння цих посилань дозволяє зробити висновок: до останнього часу автори посилалися на порівняно молодші тексти, оминаючи увагою джерело з найстарішою фіксацією легенди.

Ключові слова: *Крим, Бахчисарай, Успенський монастир, Богородиця, Панагія, Чуфут-Кале, печери, ікона, переказ, легенда.*

В контексте изучения Богородичных храмов и монастырей как региональных духовных центров Украины автор отслеживает ссылки в современной научной и паломнической литературе (1993–2014) на средневековые текстовые версии легенды об основании Успенского монастыря в Бахчисарае. Сравнение данных ссылок позволяет сделать вывод: до последнего времени авторы ссылались на сравнительно поздние тексты, обходя вниманием источник с древнейшей фиксацией легенды.

Ключевые слова: *Крым, Бахчисарай, Успенский монастырь, Богородица, Панагия, Чуфут-Кале, пещеры, икона, предание, легенда.*

Перша трійця давньоруських мурованих соборів Києва була освячена в ім'я Пречистої Богородиці. Так, літописну «Святу Богородицю Десятинну» (989–996) [6, с. 11] Несторове «Читання про святих Бориса і Гліба» (межа XI–XII ст.) називає «кафолікані іклісія» (тобто «кафедральний собор») [23, с. 12]; «Свята Софія, Премудрість Божа» (перша половина XI ст.) [14, с. 89], яка відзначала храмове свято на Різдво Пресвятої Богородиці (8/21 вересня) [19, с. 49], мала статус «митрополичої» [14, с. 89]; «церкву Печерську Святої Богородиці» [14, 127] Патерик Печерський називає «Великою» [1, с. 1] (тобто соборною).

З огляду на це, вивчення Богородичних храмів на теренах України було одним з актуальних напрямів для історичних до-

сліджень. Деякі Богородичні храми, за аналогією до київських, слугували духовними центрами великих регіонів – України, Росії, країн Європи [8; 9; 12].

У цій статті пропонуємо звернутися до духовного центру Криму – Успенського Бахчисарайського монастиря, і розглянути специфічну долю легенди про його заснування у вітчизняній науковій та паломницькій літературі на зламі ХХ–ХХІ ст.

За нижню хронологічну межу періоду нових публікацій про монастир приймаємо 1993 рік – час останнього відновлення тут релігійного життя [22, с. 98; 13, с. 354], за верхню – 2014-ий.

Популяризуючи відроджувану святиню, керівництво монастиря в особі намісника архімандрита Силуана (Макея) схвалило репринтне перевидання брошури



Іл. 1. Успенський Бахчисарайський монастир. Загальна панорама

1908 року «Панагія, или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит» (рік нового друку не вказаний, на четвертій сторінці обкладинки зазначено: «Печатается по благословению настоятеля Свято-Успенского мужского монастыря г. Бахчисарай архимандрита Силуана») [20].

У брошурі процитовано два перекази про явлення на місці монастиря в давнину ікони Пречистої Богородиці.

Перший переказ наведено з посиланням на «Скіфську історію» Андрія Лизлова кінця XVII ст. [20, с. 5–6]. Від часу укладання ця праця поширювалася в списках, 1776 року її було надруковано в Санкт-Петербурзі (неповний текст), а в 1787 і 1990 роках – у Москві (повний текст) [15].

У «Панагії» переказ виглядає так: «Бысть в оных каменных горах некогда змий великий, людей и скоты пожирающий, и того ради людие, от места того отбежавши, пусто оставиша; но, яко тамо в то время жили греки и генуэзцы, молишася Пресвятой Богородице, дабы их от онаго змия свободила, и тако единаго времени ночью, узреша в горе той свещу горящу, идеже не могуци крутыя ради горы взыти, вытесавши ступени из камня, и приидоша тамо, идеже свеща горяще, и обретоша образ Пресвятой Богородицы и свещу, пред ним горящу; тамо, близко того образа, и змия того обретоша мертва раз-

седшася. И тако, радостни будучи, велие благодарение Богови воздаша, избавителю от такового змия, его же, изсекши в части, сожгоша огнем, и от того времени жители тамошние часто начата ходити тамо и молиться Пресвятой Богородице» [20, с. 5–6].

Другий переказ наведено без посилання: «В давно минувшие времена, пастух одного князька топарха, по имени Михаил, загнал однажды для пастьбы стадо свое в нынешний Успенский овраг и увидел здесь, на скале, в 10 сажнях от земли, икону Богоматери и пред нею свечу. Пораженный чудесным явлением, он тотчас дал знать об этом своим начальникам, и, когда весть эта дошла до слуха князька, он приказал взять икону с высоты и перенести в его дом, находившийся в окрестных горах. Несмотря на благоговение, с каким принята была св. икона домохозяином, на другой день ее не оказалось в доме: она опять стояла на прежнем месте, на скале. То же самое повторилось и в другой раз, когда вздумали снова снять ее со скалы. Тогда все поняли, что Богоматери не угодно, чтобы св. лик Ее находился в другом каком месте, кроме той скалы, где он явился: не медля решились устроить малый храм в самой скале, против того места, где явилась св. икона. Изсекли внутри скалы пе-



Іл. 2. Успенський Бахчисарайський монастир. Сходи до печерної церкви



щеру, а снаружи лестницу к ней, и в сей пещере-храме поместили новоявленную икону. Явление св. иконы произошло 15 августа, посему новый храм посвящен Успению Богоматери» [20, с. 6–7].

У 1995 році побачила світ брошура «Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях)», що являла собою збірку перевидань двох описів монастиря початку ХХ ст. («Панагия» 1901 р., «Успенский скит в Крыму» М. Протопопова 1905 р.) та статті від укладача [11]. У «Панагии» тексти обох переказів тотожні виданню 1908 року [11, с. 10–11]. Праця ж М. Протопопова цитує перший переказ дещо ширше – уже відомі нам рядки продовжено так: «...*Паче же генузэцы иже в Кафе жили; не точию же сии, но и татарове велию почетом тому образу воздают*» [11, с. 32]; в іншому місці розповіді М. Протопопов вдруге посилається на А. Лизлова: «*Некогда хан Крымский, именем Ачи-Гирей, воююще против супостат своих, просил помощи от Пресвятыя Богородицы, обещающе знаменитое приношение и честь образу Ея воздати. И творяше тако: егда бо откуда с корыстию и победою возвращашеся, тогда, избрав коня, или двух, елико наилучших, продавше, и купивши воску, и свец сделавши, и поставляше тамо чрез целый год, еже и наследники его, крымские ханы, многажды творяху*» [11, с. 34]. Змінено також деталі другого переказу: «...*Пастух одного мангупского князя (топарха)... увидел здесь на скале в 15 сажнях от земли икону*» [11, с. 32]. У свою чергу упорядник брошури звертав увагу читачів на те, що дослідники ХІХ ст. відзначали духовне спілкування Бахчисарайського монастиря із Сумельським, розташованим поблизу Трапезунда (у сучасній Туреччині). Посилаючись на історичну довідку з матеріалів «Кримреставрації» (Сімферополь, 1993), упорядник також згадує про відвідини Криму 1850 року старим грецьким священником із Трапезунда, який переказував, що явлена в Бахчисараї ікона була колись чу-

десно перенесена саме із Сумели [11, с. 4].

У 1997 році було надруковано путівник «Севастопольское благочиние» зі статтею про Бахчисарайський монастир, де обидва перекази процитовано з посиланням на працю О.Г. Герцена і Ю.М. Могаричова «Салачик – Успенский монастырь» 1991 року. Перший переказ наведено в обсязі першої цитати М. Протопопова, другий – відповідно до зразка з «Панагии» (з незначними літературними відмінностями, але без фактологічних змін) [22, с. 94].

Як бачимо, паломницька література середини 1990-х років запозичує тексти переказів про явлення ікони Пречистої Богородиці з аналогічних за жанром видань початку ХХ ст. (часу напередодні закриття монастиря) та епізодично звертає увагу на історіографію ХІХ ст. й початку 1990-х років.

Тим часом у науковій літературі було, по-перше, продовжено розгорнуту ще на початку ХХ ст. полеміку між прибічниками двох версій датування будівництва скельних монастирів Криму (за однією, монастирі засновано у VIII–IX ст. ченцями, що емігрували із центральних районів Візантії через гоніння проти шанувальників ікон; за іншою, – у XI–XV ст. внаслідок формування й розквіту в південно-західних гірських районах півострова місцевих феодальних політичних утворень) [4, с. 43–50, 62–63;



Іл. 3. Успенський Бахчисарайський монастир. Печерна церква



18, с. 23–32, 84–94, 106]; по-друге, запропоновано гіпотезу (1993), згідно з якою, Бахчисарайський монастир до XV ст. – часу перетворення міста Чуфут-Кале на центр боротьби Кримського улуса за незалежність від Орди – розташовувався біля Південних воріт у Чуфут-Кале, а незабаром був перенесений на скелю поза містом [4, с. 43–50] (ця гіпотеза узгоджується з думкою деяких авторів XIX ст. про існування монастиря на сучасному місці саме від XV ст.) [3, с. 478].

На початку XXI ст. спостерігаємо залучення напрацювань наукової історіографії середини 1990-х років до «нової хвилі» паломницьких видань, а також появу синтезованих церковно-наукових публікацій про Бахчисарайський монастир.

Так, гіпотезу про перенесення монастиря у XV ст. з території Чуфут-Кале (як і полеміку навколо датування печерних монастирів Криму) згадано в путівнику 2003 року по святинях півострова (поруч зі стислим викладом змісту переказів) [13, с. 339–340]. Відповідно у 2002 і 2007 роках у «Православной энциклопедии» (там само – окрема стаття про ікону) та кримському альбомі із серії «Монастыри мира» було опубліковано наукові статті про Бахчисарайський монастир [5; 10; 21]. У «ПЭ» стислий зміст першого переказу супроводжується посиланням не лише на А. Лизлова, але й на «Опис Європейської Сарматії» О. Гваньїні (1538–1614), згадуються розбіжності між найстаршими записами другого переказу (одна з версій називає Михайлом не пастуха, а князя), думка вченого О.Л. Бертьє-Делагарда (1842–1920) про можливість перенесення ікони із Сумели у зв'язку з підкоренням Трапезунду османами, відомості про долю ікони після перенесення до Маріуполя (1778–1918, подальша – невідома), думки мистецтвознавців XIX–XX ст. про дату створення ікони [21]. В альбомі в контексті міркувань про час та обставини заснування обителі наведено гіпотези про перенесення ікони із Сумели, а монастиря – із Чуфут-Кале [5].

Спостерігаючи залучення наукових

напрацювань до церковної літератури і сподіваючись, що в подальшому укладачі звертатимуться до принципу цитування переказів за найдавнішими фіксованими варіантами, вважаємо за потрібне навести ще три текстові версії першого переказу, які раніше використовувалися лише в наукових виданнях.

У третьому виданні «Скіфської історії» А. Лизлова (1990) переказ не розділений на частини (як у М. Протопопова), науково відредагований, супроводжуваний важливими коментарями (зокрема, про Ачі-Гірею сказано, що цим ім'ям, найвірогідніше, позначено Хажди-Гірею – засновника Кримського ханства [15, с. 467–468, 516], який переніс свою військову ставку до Чуфут-Кале і був похований біля Успенського монастиря [4, с. 62–64]): *«Есть еще тамо в оных каменных горах близко Бахчисарая чудесный образ Пресвятыя Девы Богородицы. О его же явлении сице поведают. Бысть некогда во оных каменных горах змий великий, людей и скоты пожирающий. И того ради людие, от места того отбежавши, пусто оставиша. Но, яко тамо во оно время жили еще греки и генуенсы, молишася Пресвятей Богородице, дабы их от змия свободила. И тако единого времени в ноци узреша в горе той свещу горящу, идеже не могуще крутыя ради и острыя горы взыти. Вытесавше степени ис камени, и приидоша тамо, идеже свеща горяще. И обретоша образ Пресвятыя Богородицы и свещу, пред ним горящу. Тамо же, блиско того образа, и змия онаго обретоша разседшася. И тако, радосни будучи, воздаша велие благодарение Богоматери, избавльшей их от такового зла змия онаго. Его же, изсекиши в части, сожгоша огнем. И от того времени жителие тамошнии часто начаша ходити тамо и молитися Пресвятей Богородице. Паче же генуенсы, иже в Кафе жили. Не точию же сии, но и татарове велию почесть тому святому образу воздают со многим приношением. Некогда же и хан крымской, имянем Ачи-Гирей, воюючи*



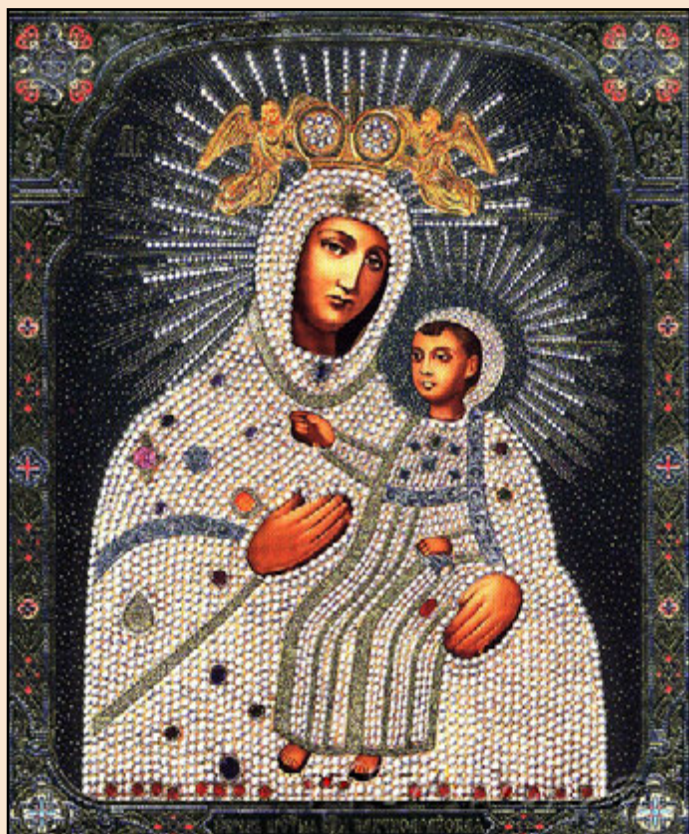
Іл. 4. Успенський Бахчисарайський монастир у середині ХІХ ст.

проти́во супоста́т своїх, проси́л помо́щи от Пресвяты́я Богороди́цы, обеща́ючися знаменито́е приноше́ние и че́сть образу́ Ея́ возда́ти. И творя́ше тако́, егда́ бо отку́ду с ко́рыстью и побе́дою возвра́щаешя. Тогда́, избра́в ко́ня, или́ двух, е́лико наи́лучших, прода́ваше, и, накупи́ши воску́ и свечь содела́вши, поста́вляше та́мо чрез це́лый год. Е́же и насле́дники́ его́, крими́ские ханы́, многа́жды творя́ху» [15, с. 116–117].

У науковій літературі також є посилення на варіант в «Описі Польського королівства» Блеза де Віженера 1573 року. У нарисі історіографії кримських печерних споруд 1992 року версія Віженера згадується як «перший пункт» [18, с. 11], хоча, як побачимо далі, це твердження помилкове. «Другой

город, менее́ значительный, Кирке́я, в кото́рой находится́ замо́к, сдела́нный из дере́ва и дерна́ на верши́не скалы́. Расска́зывают, что неко́гда жи́л там драко́н, пожи́равший всех и гро́зивший со́всем опусто́шить стра́ну, е́сли бы некото́рые из про́живавших там ита́льянцев, привы́чных к различны́м чудови́щам, не прибе́гли с моли́твою о помо́щи к Де́ве Мари́и. Вскоре́ после́ того́ они́ замети́ли како́й-то све́т в ска́ле, вы́рубилы в не́й ступе́ньки и про́никли в подзе́мье, где наи́шли ико́ну Бого́родицы́, пе́ред кото́рою горе́ла свеча́, а у но́г Ее́ ле́жал драко́н, про́нзенный наскво́зь. Слу́х о чуде́ распроста́рился, и пото́му хан переко́пский Ачи́-Гирей, гото́влясь к во́йне с бра́тьями, та́кже вру́чил се́бя засту́пничеству́ чудотво́рной ико́ны, и нада́вал мно́жество́ обе́тов, е́сли Е́й уго́дно бу́дет оказа́ть помо́щь в это́м деле́. Ибо́ сами́ маго́метане́ с большо́м поче́том отнóсятся к Пре́чистой Де́ве, призна́вая, что Она́ без вся́кого соо́бщества́ мужчи́ны и без на́руше́ния де́вства за́чала и роди́ла вели́кого́ про́рока́ Иису́са Хри́ста (как они́ называ́ют Его́). Поэто́му хан, полу́чив помо́щь, кото́рую иска́л, про́дал па́ру самы́х лу́чших из сво́их лоша́дей, за вы́рученны́е де́ньги купи́л воску́ и прика́зал отли́ть две́ свечи́, кото́рые де́нь и но́чь горе́ли пе́ред ико́ною, что́ и поны́не подде́ржива́ется его́ пре́емника́ми» [7, с. 85].

Як зауважив О.Л. Бертъє-Делагард, А. Лизлов користувався версією О. Гваньїні (1611), тому вона й відрізняється від рядків Віженера; утім, обидва останні автори запозичили відомості з одного джерела – «Трактата про дві Сарматії» Мацея Меховського, 1518 року [2, с. 55]: «Рассказывают, что в этой скале жил дракон, убивавший людей и скот, так что жители соседних мест бежали, бросив дома пустыми. Греки и итальянцы, жившие на острове, молились Преславной Марии, Матери Божьей, чтобы Она избавила их от дракона. И вот, по прошествии времени, они увидели, что внутри скалы горит свеча. Они вырезали и высекли в скале ступени для подъема, добрались до



Іл. 5. Бахчисарайська-Маріупольська ікона Пресвятої Богородиці

горящей свечи и увидели образ Пресвятой Богородицы, перед ним горящий свет, а внизу дракона, разорванного пополам. Они вознесли благодарность за это чудесное избавление, а дракона, разрубив на куски,

сбросили со скалы. Так как жители, славя Святую Деву, стали ходить к Ее образу на поклонение, то, по их примеру, и государь Перекопский Ацигери, воевавший со своими братьями, стал просить Святую Деву Марию помочь ему и дал обет отблагодарить Благословенную Деву. Надо сказать, что магометане чтут Святую Марию и признают, что Она – Дева, без брака зачала и родила Великого и Благословенного Пророка Иисуса. Когда, с Ее помощью, Ацигери победил соперников, то, продав двух лучших, какие у него были, коней и купив воску, он сделал две громадных свечи и приказал, чтобы они из года в год горели перед образом, что и до сего дня соблюдается всеми последующими» [16, с. 90].

В останніх нарисах з історіографії печерних споруд Криму ім'я Мацея Меховського згадуване на своєму «законному» місці – раніше за Блеза де Віженера [17, с. 5]. Утім, і нині можна зустріти наукові праці, автори яких хибно вважають найстаршою фіксацією першого переказу твори пізніших істориків (наприклад, А. Лизлова) [24, с. 120–121]. 6 березня 2014 року текст М. Меховського про явлення ікони був розміщений на сторінці «Історія» новоствореного офіційного Інтернет-сайту Бахчисарайського монастиря в рамках проекту church.ua [25].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. – К. : Час, 1991. – 280 с.
2. *Бертъе-Делагард А.Л.* К истории христианства в Крыму: мнимое 1000-летие // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1910. – Т. 28. – С. 1–108.
3. *Гермоген, епископ.* Таврическая епархия. – Псков : Типография губернского правления, 1887. – 520 с.
4. *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале. – Симферополь : Таврия, 1993. – 128 с. : ил.
5. *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Свято-Успенский Бахчисарайский монастырь // Православные монастыри. Симферопольская и Крымская епархия Украинской Православной Церкви Московского Патриархата. – Симферополь : СОНАТ, 2007. – (Серия «Монастыри мира»). – С. 236–250.
6. *Івакін Г.* Літописні повідомлення про Десятинну церкву // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 10–11.



7. Извлечение из записок Блеза де Виженер (1573) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / ред. В. Антонович. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Вып. 1. XVI ст. – С. 59–88.
8. *Кабанець Є.П.* Походження успенської топоніміки Києво-Печерського монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. праць / редкол. : В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – Вип. 1. – С. 55–63.
9. *Кабанець Є.П.* Успенські церкви Давньої Русі (кінець X – XIII ст.) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. праць / редкол. : В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – Вип. 2. – С. 53–62.
10. *Кочетов Д.Б.* Бахчисарайский в честь Успения Пресвятой Богородицы мужской монастырь // Православная энциклопедия. – М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. – Т. 4. – С. 399–400.
11. Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях) / сост. и общ. ред. В.Н. Борисов. – Симферополь, 1995. – 43 с. : ил.
12. Лаврський альманах / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – Спецвипуск 4 : *Нікітенко М.* На зорі християнського Києва. – 2003. – 104 с. : іл.
13. *Литвинова Е.М.* Крым: православные святые : путеводитель. – Симферополь : Рубин, ЧП Бинькин, 2003. – 384 с. : ил.
14. Літопис Руський / переклад з давньоруської Л.Є. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с. : іл.
15. *Лызлов А.* Скифская история / подг. текста, комментарии, аннотир. указатель имён А.П. Богданова ; отв. ред. Е.В. Чистякова. – М. : Наука, 1990. – 520 с.
16. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / отв. ред. Б.Д. Греков. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. – 11+288 с.
17. *Могаричев Ю.М.* «Пещерные города» в Крыму. – Симферополь : СОНАТ, 2005. – 192 с. : ил.
18. *Могаричев Ю.М.* Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма (вопросы классификации, хронологии, интерпретации) // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму : сборник / ред.-сост. Ю.М. Могаричев. – Симферополь : Таврия, 1992. – С. 5–132.
19. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // *Болховітін С., митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. – К. : Либідь-ІСА, 1995. – С. 35–270.
20. Панагия, или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит (Краткое историческое описание). – Репр. изд. : Одесса : Тип. Е.И. Фесенко, 1908. – [Б. г., б. д.]. – 32 с.
21. *Пивоварова Н.В.* Бахчисарайская [Мариупольская] икона Божией Матери // Православная энциклопедия. – М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. – Т. 4. – С. 398–399.
22. Севастопольское благочиние : справочник-путеводитель. – К. : Задруга, 1997. – 232 с. : ил.
23. *Толочко П.* Десятинна церква – центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 12–14.
24. *Тур В.Г.* Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX вв. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Стилос, 2006. – 248 с. : ил.
25. Успенский Бахчисарайский мужской монастырь. Официальный сайт монастыря [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bahchisaray-mon.church.ua/istoriya/>.